

Ю. В. Кузьменко

УКРАЇНСЬКА ПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СРСР (1988–1989 рр.)

Ключові слова: реформа, XIX Всесоюзна партійна конференція, принцип альтернативності, вибори, партійно-радянська номенклатура, номенклатурна система, демократія.

Ключевые слова: реформа, XIX Всесоюзная партийная конференция, принцип альтернативности, выборы, партийно-советская номенклатура, номенклатурная система, демократия.

Key words: reform, the XIX Pan-Union Party Conference, principle of alternative, elections, Soviet party nomenclature, nomenclature system, democracy.

Останнім часом серед вітчизняних науковців суттєво зріс інтерес до вивчення партійно-радянської номенклатури УРСР. Він закономірно обумовлений декількома факторами. По-перше, дослідження діяльності партійно-радянської номенклатури, її особового складу, механізмів інкорпорації та ротації керівних кадрів тощо тривалий час знаходилося під пильним наглядом Компартії, а кадрова політика вивчалася виключно в рамках партійного будівництва. Тому лише після заборони діяльності КППРС перед дослідниками відкрилися нові можливості для дослідження номенклатури. По-друге, значний відсоток українського політикуму доби незалежності — це група осіб, кар'єра яких будувалася в радянські часи по номенклатурній висхідній та які перейняли її специфічні ознаки й практики. Тож вивчення партійно-радянської номенклатури УРСР дає можливість з'ясувати витoki деяких сучасних тенденцій, що притаманні політичній еліті. По-третє, глибокий аналіз кадрової політики в СРСР, особливо останнього етапу його існування, може допомогти уникнути серйозних помилок в організації владних структур сьогодення.

У полі зору українських дослідників опинилися проблеми становлення партійно-радянської номенклатури та її функціонування у 20–30-ті рр. ХХ ст. (М. С. Дорошко, В. Ф. Колесник, М. О. Фролов, М. Ю. Виговський), особливості її діяльності у воєнний (Т. С. Першина) та післявоєнний (В. О. Крупина, О. Ф. Штейнле) періоди. Проте й досі малодослідженими залишаються останні роки існування партійно-радянської номен-

клатури УРСР, процеси руйнування номенклатурної системи та її реконверсії у політичну систему незалежної України. Ці питання лише побіжно розглядаються у працях науковців, які досліджують історію України періоду перебудови. Серед них О. Д. Бойко В. М. Литвин, М. І. Михальченко, В. П. Андрущенко, О. В. Гарань та О. М. Майборода, С. В. Кульчицький, І. В. Овчар та деякі інші дослідники. Враховуючи недостатній рівень дослідження номенклатури на етапі перебудови, вважаємо доцільним зосередити увагу саме на цій проблемі та проаналізувати вплив політичної реформи в СРСР на номенклатурну систему в цілому і на зміну становища керівних кадрів Української РСР зокрема.

Початок кардинальним змінам у номенклатурі поклали рішення січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС, на якому М. С. Горбачов заявив про потребу посилення конкурентних засад під час виборів керівних кадрів та збільшення контролю за діяльністю «верхів». Це рішення підривало засади номенклатурної системи, що була пов'язана з попереднім відбором «найкращих» для номенклатурного кола кандидатів на посади. Принцип альтернативності виборів обмежував можливості номенклатурного керівництва і збільшував вплив партійних мас на формування керівного складу партійно-державних органів. Реалізація кадрових рішень номенклатури з категорії гарантованої прерогативи переходила до розряду можливої, що створювало атмосферу нестабільності та послаблювало владу номенклатури [16, с. 219].

Проте справжнім ударом, що був спрямований на знищення номенклатурної системи, стала ХІХ Всесоюзна партійна конференція, на якій відбулося обговорення найбільш важливих питань політичної реформи. 28 червня 1988 р. вона розпочала свою роботу. Делегати конференції піддали гострій критиці апарат ЦК КПРС та управлінські кадри, що було важливим аргументом для М. С. Горбачова і підштовхувало його переходити до реалізації політичної реформи. Вона мала розгорнутися у двох напрямках: перший (магістральний) напрям був пов'язаний із запровадженням альтернативних виборів до Рад, розмежування функцій партії та держави, а також підвищення удільної ваги Рад у системі управління; другий — передбачав реформу партійного апарату.

Розглядаючи хід реалізації першого напрямку політичної реформи, варто зазначити, що, по-перше, введення альтернативних виборів автоматично означало руйнування традиційного номенклатурного принципу формування керівного та управлінського складу державних органів влади, який був однією з фундаментальних засад радянської політичної системи. Вибори до Рад на альтернативній основі відкривали доступ до влади безпартійним, а подекуди відверто опозиційно налаштованим до партії особам, що позбавляло Компартію монополії на владу. Всупереч твердженням М. С. Горбачова про те, що ця новація має на меті реформування політичної системи Радянського Союзу, насправді вона поклала початок її демонтажу.

Щодо партійної номенклатури, то важко сказати, як бачив її роль та місце у виборчій кампанії М. Горбачов у 1988–1989 роках, проте пізніше, у 1995 р., у своїй праці «Жизнь и реформы» він писав: «...успіх чи невдача реформи, особливо на ранніх її етапах, залежали від ставлення до неї самої КПРС, яка, по суті, повинна була добровільно позбутися власної диктатури. Це була диявольськи складна операція, хвороблива і особливо важка, можна сказати зі «смертельним кінцем», для прошарку партійної номенклатури. «Зречення престолу» загрожувало їй поступовою втратою привілеїв, якими вона користувалася, переходом з розряду сильних цього світу до розряду звичайних громадян. Цілком зрозуміло, що партійно-державна бюрократія повинна була зустріти це нововведення багнетами» [1, с. 423].

Однак постає питання: чому ідея політичної реформи не зустріла опору з боку номенклатурників-делегатів конференції? Адже очевидним було, що вона несла у собі загрозу для номенклатури. На думку В. М. Литвина, делегати побачили в реформі тільки необхідність пересісти з партійного крісла в радянське. У виступах окремих делегатів, зокрема, В. В. Щербинського, можна було почути глухе ремствування щодо реформи, але це незадоволення не було відповідним чином аргументоване. Переважна ж більшість делегатів була переконана в тому, що на виборах перемога їм забезпечена. Десятиліттями відпрацьований виборчий механізм вселяв переконаність, що дістати мандат на здійснення владних повноважень можна буде без жодних ускладнень [13, с. 593–594].

Цілком поділяючи цю думку, варто додати, що в умовах, які склалися на момент проведення XIX партконференції, позиція першого секретаря ЦК Компартії України навряд чи могла бути більш жорсткою, адже В. В. Щербицький був одним з небагатьох, хто утримувався при владі в республіках СРСР за три роки правління М. С. Горбачова. Громадська критика, що обрушилася на нього після аварії на Чорнобильській АЕС і унаслідок розгортання гласності та небезпідставні звинувачення в опорі радикальним змінам в Україні, давали привід називати УРСР «заповідником застою», а самого першого секретаря ЦК Компартії України — «останнім із могікан застою» [32, с. 127]. Ймовірно, розуміння того, що опір політичній реформі буде сприйнятий як вияв надмірного консерватизму і перетвориться на імпульс для чергової хвилі критики з боку громадськості та невдоволення Генсека, відіграло вирішальну роль у тональності виступу В. В. Щербицького на XIX Всесоюзній партконференції.

Підготовка до участі у виборах народних депутатів СРСР розпочалася в УРСР майже відразу після проведення партконференції. Головний акцент робився на впровадженні нового принципу добору кадрів — принципу виборності, який вважався чи не найважливішою ознакою «виродження адміністративно-номенклатурної системи» [2, арк. 11].

На початку грудня 1988 р. відбулося законодавче оформлення нової виборчої системи — було прийнято закон СРСР «Про вибори народних депутатів СРСР». Вищим органом державної влади став З'їзд народних депутатів, який складався з 2250 депутатів. З них 750 депутатів обиралися по територіальних виборчих округах, 750 депутатів — по національно-територіальних округах і 750 — від партій і громадських організацій. Компартія, профспілки й кооперативні організації обирали по 100 депутатів, комсомол, жіночі організації, організації ветеранів — 75 депутатів. Згідно з цим документом кількість кандидатів у депутати не обмежувалася, відповідно, вперше вибори ставали змагальними (щоправда, раніше на законодавчому рівні така можливість теж допускалася, але фактично не використовувалася). Вводилося правило про несумісність депутатського мандату і посади, що мало на меті визволити представницькі органи з-під опіки державної бюрократії.

21 грудня 1988 р. в ЦК КПРС відбулася нарада з питань майбутніх виборів народних депутатів СРСР за участі секретарів обкомів, відповідальних працівників з питань ідеології, завідувачі відділами організаційно-партійної та кадрової роботи. На нараді було визначено критерії, якими слід керуватися при висуванні кандидатів у депутати. Зокрема, це мали бути справжні поборники перебудови, авторитетні, шановані, принципові та ініціативні люди. До того ж, зауважувалося, що команд і рознарядок з Центру не буде [3, арк. 83].

Таким чином, вибори народних депутатів СРСР 1989 р. мали стати для Радянського Союзу абсолютно новим політичним явищем, оскільки ключові засади та принципи виборчого процесу докорінним чином відрізнялися від усталених політичних норм.

Проте вияви консерватизму у виборчій кампанії все ж мали місце як на загальносоюзному, так і на республіканському рівнях. Власне, мова йде про так звану «червону сотню» — список зі ста кандидатів у депутати від ЦК КПРС, для якого була встановлена квота у 100 мандатів. Відповідно, про змагальність мова не йшла. Ця «сотня» кандидатів була задалегідь відібрана близьким до М. С. Горбачова секретарем ЦК Г. П. Разумовським і ретельно «просіяна» самим генеральним секретарем, який вважав, що не можна було допустити, щоб були забалотовані деякі члени тодішнього партійного керівництва, оскільки це відразу перевело б їх у стан прихованих чи відкритих противників перетворень [11, с. 236–237]. Слід підкреслити, що такий підхід вступає у протиріччя із прокламованими М. С. Горбачовим ідеями демократії.

В УРСР під час передвиборчої кампанії широкого резонансу набула справа про самовисування у кандидати першого секретаря Подільського райкому партії І. М. Салія. На його думку, партійна верхівка не хотіла перемоги на виборах простих комуністів, які повірили закликам, виявили ініціативу та самовисунулися, нехтуючи приписами спущених згори рознарядок: «Прикро було відчувати, як саме партійні органи, за вказівкою керівництва, підступно протистояли мені замість того, щоб підтримати. Може, й зухвалий, але ж свій... Партійні функціонери доклали всіх зусиль, щоб мене не обрали. Задіяли партійну пресу, формуючи негативну громадську думку

про мене, спотворювали реальні факти. І все тому, що я дозволив собі брати участь у виборах без партійного благословення» [15, с. 46, 58].

З приводу цього кроку В. В. Щербицький на пленумі ЦК Компартії України зробив суворі висновки: «Окремої розмови заслуговує позиція деяких членів КПРС. Будемо відвертими: не всі вони показали себе у виборчій кампанії справжніми бійцями партії. Були такі, хто по-примиренському, безпринципно ставився до антирадянських і націоналістичних проявів... А деякі і самі дозволяли собі політично незрілі, недостойні члена партії заяви та демагогічні випадки, як, наприклад, перший секретар Подільського райкому партії м. Києва І. М. Салій. Ясно, що це не повинно залишатися без відповідної оцінки і висновків. Факти треба називати своїми іменами» [15, с. 46].

І. Салій посів на виборах четверте місце, найвище серед представників столичної номенклатури. Проте було очевидним, що «партійного ostrакізму було не минути». В результаті — «самовисуванець» ледве не позбувся своєї посади.

Виборча кампанія 1989 р. відбувалася з нечуваною політичною активністю населення, яке вперше отримало право вибору. Щоправда, здебільшого уся альтернативність зводилася до примітивної схеми «партократ — демократ».

За результатами загальних виборів народних депутатів СРСР, що відбулися 26 травня 1989 р. (без урахування даних повторних виборів, які відбулися в УРСР 14 травня цього ж року по 27 округах) всього по республіці було обрано 231 народного депутата УРСР, з них: робітників і колгоспників — 58 чоловік (25,1 %), представників інтелігенції — 46 (19,1 %), керівників підприємств, колгоспів, організацій — 32 (13,9 %), спеціалістів народного господарства — 11 (4,8 %), партійних працівників — 32 (13,9 %), військовослужбовців — 12 (5,2 %); жінок обрано 38 чоловік (16,5 %); безпартійних — 27 (11,7), у тому числі членів ВЛКСМ — 10 (4,3 %). За національним складом: українців — 163 чоловіки (70,6 %), росіян — 61 (26,4 %), представників інших національностей — 7 (3 %).

Результати виборів у народні депутати СРСР стали черговим тривожним дзвоником для партійної номенклатури. По-перше, удільна вага робітників у порівнянні з попереднім депутатським корпусом УРСР зменшилася майже удвічі, з 34,1 до 15,6 %.

Саме ця категорія завжди була найпотужнішою соціальною базою Компартії і, зважаючи на це, у частини суспільства сформувалося чітке і значною мірою небезпідставне уявлення, що кандидати від робітників призначаються партійним апаратом [20, арк. 6–7].

По-друге, незважаючи на те, що 87,8 % обраних народними депутатами СРСР від України були комуністами, серед кандидатів у депутати, які були забалотовані, опинилися секретар ЦК КПУ, перші секретарі чотирьох обкомів, Київського міськкому партії, голова Київського міськвиконкому, командуючі Чорноморським флотом і Південною групою військ, ряд комуністів — відомих господарських керівників [8, с. 151]. Загалом по країні під час виборів та у період передвиборчих зборів були забалотовані 32 секретарі [20, арк. 15].

По-третє, у ході передвиборчої кампанії виявилось, що у Компартії України почало виникати своєрідне інакودумство. Так, у Миколаєві був обраний депутатом кандидат, який у своїй програмі виступав за відміну статті 6 Конституції СРСР «Про керівну роль КПРС». Причому його довіреними особами були секретар та заступник секретаря парткому підприємства, на якому він працював. І хоча такі факти були сприйняті Політбюро як намагання отримати голоси виборців за будь-яку ціну, однак вони сигналізували про втрату ідейної єдності партійних рядів.

Отже, такі результати виборів, незважаючи на відсоткову перемогу, були більше схожими на поразку вищих ешелонів партноменклатури. На розширеному засіданні Політбюро ЦК КПУ, що відбулося 30 березня 1989 р. з питання «Про попередні підсумки виборів народних депутатів СРСР і завдання партійних організацій республіки» перший секретар Одеського обкому партії Г. К. Крючков відмітив: «Усі ми з великим переживанням сприймаємо те, що нанесений удар по партійним кадрам... У цілому, мабуть, вірно, що підсумки виборчої кампанії — це перемога, але важливо зробити все, щоб це не була Піррова перемога» [20, арк. 93].

На думку вітчизняних дослідників проблем соціально-політичних трансформацій України М. І. Михальченка, В. С. Журавського та В. В. Танчера, причини таких результатів виборів слід вбачати у погіршенні економічної ситуації в

республіці, падінні довіри до партійно-державної еліти та зростанні популярності демократичних сил, яким було достатньо виголосити гасла про необхідність політичних перетворень в Україні, про її новий розвиток і входження у світовий контекст, на словах запропонувати абстрактні схеми переходу до сучасного ринку та демократії, що у поєднанні з тотальною критикою минулого і запереченням старої системи відкривало багатьом шлях до влади [10, с. 34].

До цього переліку варто додати й неправильно організовану ЦК Компартії України передвиборчу кампанію. Або через невміння вести політичну боротьбу в умовах демократії, або через впевненість, що партія (чи патрон), як це було традиційно, забезпечить партійному номенклатурнику депутатське крісло, переважна більшість кандидатів від КПУ не зуміли вести політичну боротьбу принаймні на такому ж рівні, як кандидати від демократичних сил, і доволі в'яло та невміло захищали партію. Номенклатура, яка звикла працювати у «парникових умовах», боялася «йти у народ», її представників не було видно на трибунах мітингів, складалося враження, що вони потай спостерігали за подіями, що відбувалися. До того ж у порівнянні з демократичними силами, які гарно «володіли словом» у силу того, що серед їх лідерів було чимало літераторів та інших представників творчої інтелігенції, технократична номенклатура у ході передвиборчої агітації мала «блідий вигляд».

Цікавими є свідчення І. М. Салія про стиль та методи роботи партноменклатури серед електорату: «Партійні вожді так і не навчилися працювати серед мас. Вони чудово вміли зачитувати нібито правильні заклики і прописні істини у своїх заздалегідь написаних не ними доповідях і виступах перед спеціально скликаною аудиторією. У текстах, які й я зачитував, позначалося, як у сценаріях, «пауза», «оплески», і треба було дотримуватися жанру — відірватися від тексту, сприйняти оплески. Вожді ж виявлялися безпорадними, коли випадало тримати слово і доводити свою правоту на вуличному мітингу, де і засвистати, і затюкати могли, а скандуваннями на кшталт «геть», «ганьба» взагалі зганяли з трибун ораторів-невдах. Із почесних же президій, як виявилось 1989 року, повести народ за собою вже було неможливо» [15, с. 47].

Свої явні прорахунки в організації передвиборчої кампанії гарно усвідомив і ЦК Компартії України, щоправда, вже після виборів. Так, у постанові травневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПУ йшлося: «Пленум ЦК КПУ вважає, що рівень партійно-політичної роботи у республіці ще не повною мірою відповідає складності та відповідальності теперішнього етапу перебудови. Ряд партійних комітетів, первинних організацій не встигають за життям, втрачають політичну ініціативу. Це виявилось, зокрема, у період виборчої кампанії з виборів народних депутатів СРСР... Партійним, ідеологічним кадрам ще не вистачає умінь працювати серед мас, вести діалог з самодіяльними об'єднаннями, спрямовувати їхню ініціативу в конструктивне русло» [18, арк. 1–2].

Таким чином, логіка політичних подій мала підштовхнути партійно-радянську номенклатуру до пошуку нових форм і методів роботи з народними масами, адже Українська РСР стояла на порозі нових альтернативних виборів — виборів народних депутатів до Верховної Ради УРСР 1990 р.

Другим напрямком політичної реформи стала реорганізація партійного апарату, яка не меншою мірою позначилася на долі партійно-радянської номенклатури УРСР. 24 серпня 1988 р. М. С. Горбачов виклав своє бачення оновлення партапарату у записці «До питання про реорганізацію партійного апарату», що була представлена до розгляду на Політбюро 8 вересня 1988 р. У ній, черговий раз натякнувши на те, що номенклатура гальмує перебудову, і наголосивши, що вожаками комуністів мають бути лише палкі, переконані прихильники перебудови, Генеральний секретар виступив із ініціативою формування якісно нового апарату [5, с. 81].

Сутність записки зводилася до того, що шляхом якісного оновлення апарату ЦК за рахунок «найбільш творчих, здібних, теоретично підготовлених, життєво і політично досвідчених товаришів, і, звичайно, переконаних поборників перебудови» [5, с. 83] його кількісний склад мав суттєво скоротитися. З 20 відділів, які існували до реорганізації, їх кількість скоротилася до 9: відділ партійного будівництва і кадрової роботи, ідеологічний, соціально-економічний, аграрний, оборонний, державно-правовий, міжнародний, загальний відділи та управління справами.

Стосовно реорганізації партійного апарату ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, окружкомів, міських та районних комітетів партії, то в постанові Політбюро ЦК КПРС «Про реорганізацію апарату місцевих партійних органів», зазначалося, що віднині ЦК республіканських компартій не повинні бути дублювати структуру апарату ЦК КПРС. Вважалося доцільним мати в їх апаратах приблизно наступну структуру: відділ організаційно-партійної і кадрової роботи, ідеологічний, соціально-економічний, аграрний, державно-правовий, загальний відділи та управління справами. У міськкомах, райкомах партії — організаційний, ідеологічний та загальний відділи. У міськкомах великих промислових центрів могли створюватися відділи соціально-економічного розвитку, а в партійних комітетах великих сільськогосподарських районів — аграрні відділи [14, с. 87].

Ця постанова ознаменувала суттєві скорочення партійної номенклатури УРСР, оскільки було ліквідовано більшість господарських та галузевих відділів, а відповідно — скорочувалась кількість працівників номенклатури. Зокрема, чисельність відповідальних працівників апарату ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів партії поза групою і I групи (по заробітній платі) зменшувалася на 30 %, обкомів II групи — на 20 %, обкомів III групи — на 10–15 %, міськкомів партій у містах з районним поділом — на 10–20 % [14, с. 87].

За висновками Є. К. Лігачова, у результаті реорганізації мало бути скорочено приблизно 700–800 тис. чоловік. Лише по обласному, республіканському, районному і міському рівнях — 550 тис. чоловік [11, с. 209].

Відповідно до підрахунків кількості посад за номенклатурними списками ЦК Компартії України 1987 та 1989 рр., виявилося, що станом на 31 січня 1989 р. їхня кількість скоротилася майже на 60 % [21, арк. 1–24; 23, арк. 1–86].

На основі порівняльного аналізу цих переліків посад, що входили до номенклатури ЦК КПУ та ЦК КПРС по Українській РСР можна також з'ясувати динаміку кількісних змін номенклатури ЦК КПУ, яка входила одночасно до складу номенклатури ЦК КПРС, а відповідно, і зміну удільної ваги української номенклатури на загальнодержавному рівні. Так, станом на 1987 рік, згідно із статистичним звітом про склад і

змінюваність працівників основної та обліково-контрольної номенклатури ЦК КПУ, їх кількість становила 7 266 осіб (336 посад залишилися вакантними, або обіймалися сумісниками) [25, арк. 1]. З них до номенклатури Політбюро ЦК КПРС входило 29 представників номенклатури ЦК КПУ, до номенклатури Секретаріату ЦК КПРС — 188 та до обліково-контрольної номенклатури ЦК КПРС — 187 осіб, що у сумі складало 404 особи [21, арк. 1–24]. У 1989 році до складу номенклатури Політбюро ЦК КПРС входило вже 30 осіб, до номенклатури Секретаріату — 195, до обліково-контрольної — 201. У сумі 426 чоловік з 2 967 працівників номенклатури ЦК КПУ входило одночасно і до номенклатури ЦК КПРС.

Отже, це демонструє, що поряд із масштабним скороченням номенклатурних посад у зв'язку з реорганізацією партійного апарату на загальносоюзному рівні зростає частка представників партійно-радянської номенклатури УРСР, що водночас входили до переліку номенклатурних посад ЦК КПУ та ЦК КПРС (з 5,5 % до 14,4 %). Такий стан речей можна пояснити з декількох позицій: по-перше, це могло бути свідченням високого рівня професійності українських номенклатурних кадрів, а в умовах зростання попиту на такі кадри склалися сприятливі умови для масового просування українських номенклатурників по кар'єрній драбині. На підтвердження цієї тези можна навести свідчення Г. К. Крючкова, який з 1985 р. працював в ЦК КПРС: «Працюючи в апараті Центрального комітету партії, я особливо відчув, яким потужним кадровим потенціалом володіла Українська партійна організація. Не помилюсь, якщо скажу: не було у той час жодного союзного міністерства, відомства, де б на керівних посадах не працювали вихідці з нашої республіки, Компартії України. Велику частину вони мали і у складі працівників апарату ЦК КПРС» [6, с. 217]. Щоправда, у цій же праці Г. К. Крючков наголошує, що керівники регіонів СРСР, у яких він побував, видавалися йому більш самостійними та сміливими у судженнях і діях, ніж українські секретарі обкомів.

Сукупність цих оцінок нашоюхує на думку, що українські номенклатурні кадри були, перш за все, гарними виконавцями, що видається абсолютно закономірним, адже, як зауважив М. С. Дорошко, вже у 20–30-х рр. ХХ ст. партійно-

радянська номенклатура не була вільною у прийнятті життєво важливих, стратегічних рішень. Комуністичний режим виплекав і утвердив образ «ідеального керівника», де у фаворі було вміння проводити «генеральну лінію» партії [4, с. 29, 352] Таким чином, всупереч проклятованим Горбачовим ідеям про потребу партії у творчо мислячих, ініціативних керівних кадрах, Центру були потрібні номенклатурники з «комплексом виконавця».

По-друге, виходячи з класичного розуміння поняття «номенклатура» (у першу чергу це перелік посад і лише потім — особи, які їх обіймають) можна припустити, що справа була не лише у високій кваліфікації українських функціонерів, а у посиленні уваги Центру до Української СРСР, зокрема, до промисловості, енергетики, сільського господарства та в цілому економіки України на загальносоюзному рівні. Власне, 41,5 % від усіх посад, що входили до номенклатури ЦК КПРС по Українській РСР становили пости соціально-економічного, аграрного відділу та відділу оборонної промисловості.

По-третє, тенденція до зростання українців серед номенклатури ЦК КПРС говорить про «живучість» українських функціонерів, їх відносний імунітет до політичних змін у порівнянні з номенклатурою інших республік або більший ступінь їх конформності.

Вірогідно, відповідь на питання про причини зростання чисельності номенклатури ЦК КПРС по Українській РСР найдоцільніше шукати у синтезі вказаних факторів, адже кожен з них у тій чи іншій мірі мав місце в УРСР в умовах реалізації політичної реформи.

Кількісні зміни в партійній номенклатурі у порівнянні з попередніми роками поступово скоротилися. Так, якщо протягом 1987 р. змінюваність сягнула 17,16 %, то у 1988 та 1989 рр. вона становила 8,2 % та 11,77 % відповідно [26, арк. 1, 4, 51–52; 27, арк. 1, 4; 29, арк. 1, 4, 50, 51; 30, арк. 1, 4]. Для радянської та господарської номенклатури показник змінюваності протягом цих років залишався фактично стабільним і становив приблизно 11 % [28, арк. 1, 3; 31, арк. 1, 3]. Цікаво, що ці показники, незважаючи на проведення глобальної політичної реформи, виявилися меншими, ніж у період розгортання курсу на перебудову в УРСР.

Щодо якісних результатів реорганізації партійного апарату ЦК КПУ, то поряд із певними позитивними зрушеннями (скорочення практик прямого втручання партійних комітетів у діяльність радянських і господарських органів, поступове впровадження механізму демократичного відбору свіжих сил до апарату ЦК з конкурсним заміщенням посад та попереднім обговоренням кандидатів у первинних парторганізаціях, укріплення апарату ЦК науковими кадрами (чверть відповідальних працівників складала доктори і кандидати наук) [22, арк. 20–22]), докорінних змін у роботі апарату все ж не відбулося. Зокрема, ЦК КПУ був змушений визнати, що значна частина відповідальних працівників недостатньо оперативно реагує на зміни в суспільному житті, не навчилися вести аналітичну роботу; їм не вистачає сміливості, потягу до нового; практично не було випадків, коли виносилися рішення з гострою, принциповою оцінкою стилю роботи окремих комуністів, особливо керівників.

У матеріалах до засідання Комісії ЦК Компартії України з питань організаційно-партійної та кадрової роботи «Про хід перебудови апарату партійних комітетів у зв'язку зі зміною його структури та функцій після реорганізації» констатувалося, що механізм демократичного відбору свіжих сил до апарату після реорганізації спрацьовував слабо. Перестановка одних і тих же кадрів у середині апарату призвела до того, що у ньому зберегли свої позиції працівники, позбавлені творчого мислення, вміння спілкуватися з людьми, вести гостру дискусію та відстоювати лінію партії, що породжувало застій у діяльності комітетів [24, арк. 7–8].

Таким чином, кількісні зміни в апаратах партійних комітетів не потягнули за собою якісних перетворень в їх роботі. Оновлені апарати успадкували від своїх «попередників» традиційні вади. Проте реорганізація змінила ставлення значної частини партноменклатури до перебудови, реформ та самого Генсека. М. С. Горбачова почали «тихо ненавидіти», вбачаючи в його діях загрозу стабільності, яка була головним здобутком номенклатури брежневської доби [11, с. 210]. Якщо на загальносоюзному рівні певна диференціація в партійно-радянській номенклатурі за критерієм ставленням до реформ в СРСР розпочалася ще у 1986 — на початку 1987 рр., то в УРСР цей процес

значно запізнився. У силу явної консервативності В. В. Щербицького розмежування у республіканській партноменклатурі розпочалися лише у ході реалізації рішень XIX Всесоюзної партконференції.

Реакція партійної номенклатури була цілком адекватною, оскільки, по-перше, унаслідок реорганізації партапаратів скорочувалася значна кількість посад, а значить — й відповідальних працівників. Щоправда, М. С. Горбачовим передбачалося, що про звільнених працівників слід буде подбати — «зайняти їх раціональним використанням в інтересах партії, держави, суспільства» і за рахунок них «підкріпити центральні та інші органи управління, а також наукові заклади, вузи, засоби масової інформації...» [5, с. 85]. Та все ж ця реформа виглядала як відверте зрадянство. До того ж вона руйнувала усталену систему патрон-клієнтарних зв'язків, яка при всіх своїх недоліках спонукала клієнтів на місцях сумлінно виконувати вказівки «зверху», аби «не підвести свого патрона».

Ті номенклатурні працівники, що потрапили до оновлених апаратів, теж опинилися у складній ситуації, оскільки від них вимагалася самовіддана праця в умовах невпевненості у завтрашньому дні: невідомо, яких ще реформ слід було чекати від Генерального секретаря та чим закінчаться ті чи інші вибори на альтернативній основі. Саме тому, коли у суспільстві почалися масові нападки на партію, а працівники партійних органів зараховувалися до розряду бюрократів, чиновників, консерваторів, замість того, щоб активно протидіяти такій позиції, вони притримувалися «нейтралітету», надаючи перевагу невтручанню в хід подій. Серед деяких кіл спостерігалася розгубленість і навіть паніка [24, арк. 8].

Отже, пошук шляхів для відступу (своєрідних тилів), які могли бути використані у випадку кардинальної зміни суспільно-політичного становища чи втрати свого крісла, був закономірною реакцією партійно-радянської номенклатури УРСР на політичну реформу. Інша справа, що це розхитувало саму партію зсередини, підривало її монолітність, ослаблювало внутрішньопартійну дисципліну та формувало подвійну мораль у номенклатурному середовищі.

Ця ситуація стала особливо явною після зміни найвищого республіканського керівництва. Варто підкреслити, що почи-

наючи з 1987 р. відбувався масовий вихід на пенсію або звільнення за власним бажанням найбільш впливових членів Політбюро ЦК КПУ: О. П. Ляшка — Голови Ради Міністрів УРСР, С. М. Мухи — голови КДБ УРСР, В. Ф. Добрика — першого секретаря Львівського обкому партії, І. О. Мозгового — секретаря ЦК, О. А. Титаренка — другого секретаря ЦК, І. О. Герасимова — командуючого військами КВО та деяких інших [9, с. 112].

21 вересня 1989 р. подав заяву про звільнення від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК Компартії України В. В. Щербицький. У заяві серед причин цього кроку вказувався не лише пенсійний вік і стан здоров'я, але простежувався й натяк на несприйняття ним нових явищ у суспільно-політичному житті, що виникли та набули розвитку унаслідок рішень XXVII з'їзду, XIX конференції КПРС і першого з'їзду народних депутатів СРСР [12, с. 468]. В його заключному слові на Пленумі ЦК КПУ, що відбувся 28 вересня 1989 р., відчувалося невдоволення і небажання миритися з активізацією неформальних політизованих громадських організацій, самодіяльних рухів, появою серед народних депутатів СРСР та деяких членів партії таких, які, за словами В. В. Щербицького, «гарцюють під жовто-блакитними прапорами» [12, с. 469–470]. До того ж його політичні оцінки суспільно-політичної ситуації в країні розходилися із позицією інших членів Політбюро ЦК КПРС, і в першу чергу самого М. С. Горбачова. Явища, проти яких все своє політичне життя боровся В. В. Щербицький, вважаючи, що вони несуть загрозу для державного ладу СРСР та монополії партії, тепер на найвищому рівні влади визнавалися позитивними. Звісно, перебудувати себе чи підлаштуватися, як це робили інші, він у силу своїх переконань та віку не міг і не хотів.

Щодо оцінок політичного портрету В. В. Щербицького, то сьогодні спостерігається тенденція відходу від емоційної критики та суцільного осуду його як одіозного номенклатурника, що була притаманна початку 90-х рр. Натомість переважають виважені оцінки його як суперечливого партійного і державного діяча, який був, за свідченням очевидців, високоморальною людиною в особистому плані та в той же час був змушений посилати чужих дітей під радіаційні промені, чавити все прогресивне в суспільному житті [7; 10, с. 34]. Однак, незважаючи

на всю суперечливість постаті В. В. Щербицького, як зауважив академік П. Т. Тронько, він зробив для України багато, мабуть, більше, ніж зробив би на його місці хтось інший [17, с. 117].

Оскільки питання про відставку В. В. Щербицького вже неодноразово піднімалося ним самим перед Політбюро ЦК КПРС та М. С. Горбачовим, то, починаючи з 1987 р., відбувався пошук кандидатури на посаду першого секретаря ЦК Компартії України, який би уособлював демократичність, енергійність, бажання і готовність йти на радикальні зміни. Таким кандидатом було обрано В. А. Івашка. Його призначенню передувало своєрідний період підготовки кандидата до цієї відповідальної посади. У квітні 1987 р. для здобуття досвіду самостійної керівної діяльності його було призначено першим секретарем Дніпропетровського обкому партії, незабаром він стає членом Політбюро ЦК та другим секретарем ЦК. А напередодні відставки В. В. Щербицького, у вересні 1989 р. до обкомів КПУ надходить вказівка обговорити і висловитися за висунення кандидатури В. А. Івашка на посаду першого секретаря ЦК Компартії України.

Все ж у відповідності до проklamованих ідей демократичності та змагальності при заміщенні посад до бюлетеня для таємного голосування, крім кандидатури В. А. Івашка, було внесено прізвище С. І. Гуценка, що означало повернення до принципу альтернативності виборів першого секретаря ЦК Компартії України вперше після 1920 р. А. І. Корнієнко, В. А. Масол та інші зняли свої кандидатури. Більшість членів ЦК (136 зі 181) віддали свої голоси за В. А. Івашка. Але результати голосування засвідчили й досить високий авторитет у партійній організації України С. І. Гуценка, за якого проголосували 43 члени ЦК [9, с. 113–114].

Приступивши до виконання своїх обов'язків, В. А. Івашко вже у жовтні 1989 р. на Пленумі ЦК Компартії України намітив «новий» напрямок роботи з номенклатурою: «...необхідно утвердити глибоку ідейну і організаційну єдність, істинну партійну товарицькість, вільний обмін думками, конструктивну критику, не формальне, а справжнє лідерство». Новообраний перший секретар ЦК КПУ прагнув також подолати ті пережитки у середині партійно-радянської номенклатури, які були характерні для періоду правління В. В. Щербицького: «...слід

остаточно подолати закостенілу, формальну ієрархію, нетерпимі для партії нещирість та чиношанування» [19, арк. 4–5]. Важко дати оцінку, чи вдалося новообраному першому секретарю ЦК Компартії України за короткий термін його перебування на посаді досягти останнього, але можна з впевненістю стверджувати, що реалізація ідеї утвердження ідейної та організаційної єдності у номенклатурних та й в цілому партійних колах була вже недосяжною.

Отже, січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС та XIX Всесоюзна партійна конференція заклали основи «нової» кадрової політики, яка обумовила ускладнення становища номенклатури як загальносоюзного, так і республіканського рівнів. Щоправда, вимоги до відповідальних працівників особливо не змінилися. Головним критерієм відбору, як і раніше, залишалася вимога бути прихильником перебудови та відданим борцем за втілення її ідей. Проте унаслідок політичної реформи докорінним чином змінювався механізм рекрутування керівних та управлінських кадрів — введення альтернативних виборів для заміщення радянських, а потім і партійних посад підірвало номенклатурний принцип добору і розстановки кадрів. М. С. Горбачов, ініціювавши прийняття рішення про розмежування функцій партійних і радянських органів та збільшення ролі Рад у системі управління країною, позбавляв партійну номенклатуру монополії на владу. Остання сприйняла вибори народних депутатів СРСР як шанс пересісти з партійного крісла до радянського, але невміння працювати з електоратом, недооцінка демократичних сил як головного суперника, самонадійність та розрахунок на традиційну допомогу з боку партії призвели до поразки частини номенклатури у боротьбі за депутатський мандат. Це стало для неї тривожним сигналом та послабило впевненість у непохитності.

Другий напрямок політичної реформи — реорганізація партійних апаратів комітетів партії — маючи на меті якісне покращення їх персонального складу та суттєве кількісне скорочення номенклатури, не приніс очікуваних результатів у республіці. Однак адекватною реакцією на нього стало певне розмежування в середовищі партійної номенклатури, поява категорії симпатиків національно-демократичним силам, поширення подвійної моралі тощо. Якщо такі тенденції мали певне місце в партійно-радянській номенклатурі УРСР

до 1988–1989 рр., то вони були прихованими та рідкісними, оскільки консерватизм, жорсткість та вимогливість до партійної дисципліни В. В. Щербицького суттєво скорочували можливість вияву інакомислення у партії, а тим більше на номенклатурній посаді. Але політична реформа, а згодом і відставка В. В. Щербицького остаточно поклали край існуванню партійно-радянської номенклатури як монолітного організму.

Джерела та література

1. Горбачев М. С. Жизнь и реформы: в 2 кн. / М. С. Горбачев. — М.: Новости, 1995. — Кн. 1. — 596 с.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі — ДАДО), ф. 19, оп. 93, спр. 12.
3. ДАДО, ф. 19, оп. 93, спр. 129.
4. Дорошко М. С. Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.): Монографія / М. С. Дорошко. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 368 с.
5. Записка т. Горбачева М. С. от 24 августа 1988 г. «К вопросу о реорганизации партийного аппарата». Постановление Политбюро ЦК КПСС 8 сентября 1988 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 1. — С. 81–85.
6. Крючков Г. К. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника / Г. К. Крючков. — Харьков: Фолио, 2009. — 636 с.
7. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці / В. М. Литвин. — К., 1994. — 495 с.
8. Литвин В. Солодка ноша чи гіркий хрест? // Віче. — 1994. — № 9.
9. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991 рр.) / В. С. Лозицький. — К.: «Генеза», 2005. — 368 с.
10. Михальченко М. І. Соціально-політична трансформація України: реальність, міфологеми, проблеми вибору / Михальченко М. І., Журавський В. С., Танчер В. В. — К.: Логос, 1997. — 178 с.
11. Пихоя Р. Г., Соколов А. К. История современной России: кризис коммунистической власти в СССР и рождение новой России. Конец 1970-х — 1991 гг. / Р. Г. Пихоя, А. К. Соколов. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента Росси Б. Н. Ельцина, 2008. — 432 с.
12. Политическое руководство Украины. 1938–1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер — М.: «РОССПЭН», 2004. — 544 с.
13. Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В. М. Литвин; авт. кол.: О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін.; НАН України. Інститут історії

- України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К.: Ніка-Центр, 2008. — 988 с.
14. Постановление Политбюро ЦК КПСС «О реорганизации партийного аппарата местных партийных органов» 10 сентября 1988 г. // Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 1.
 15. Салій І. М. Крах партійного колоса. Факти, роздуми, застереження / І. М. Салій. — К.: Вирій, 2007. — 288 с.
 16. Социальные сдвиги в правящих кругах региональной номенклатуры 1921–1991 гг. (на материалах Пермской области и Коми-Пермяцкого автономного округа) / В. П. Мохов. — Пермь: Пресстайм, 2008. — 329 с.
 17. Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918–1990) / П. Т. Тронько // Український історичний журнал. — 2003. — № 1. — С. 109–117.
 18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), ф.1, оп.2, спр.989.
 19. ЦДАГО, ф. 1, оп. 2, спр. 996.
 20. ЦДАГО, ф. 1, оп. 11, спр. 2938.
 21. ЦДАГО, ф. 1, оп. 25, спр. 3129.
 22. ЦДАГО, ф. 1, оп. 32, спр. 2725.
 23. ЦДАГО, ф. 1, оп. 32, спр. 2655.
 24. ЦДАГО, ф. 1, оп. 32, спр. 2721.
 25. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1319.
 26. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1372.
 27. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1373.
 28. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1374.
 29. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1393.
 30. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1408.
 31. ЦДАГО, ф. 1, оп. 67, спр. 1409.
 32. Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // Український історичний журнал. — 2003. — № 1. — С. 118–129.

Анотації

***Кузьменко Ю. В.* Украинская партийно-советская номенклатура в условиях реформирования политической системы СССР.**

В статье рассматривается ход реализации реформы политической системы в СССР, которая началась в 1988 г., и ее влияние на номенклатурную систему, а также положение партийно-советской номенклатуры Украинской ССР.

***Kuzmenko Yu. V.* Ukrainian party and soviet nomenclature under conditions of political system reformation in USSR.**

The article deals with the progress of reform of the political system of the USSR which began in 1988 and its impact on the nomenclature system in general and the Soviet party nomenclature of the Ukrainian SSR in particular.